

В. В. СИЧОВА, д. держ. упр., професор ХРІДУ НАДУ при Президентові України, Харків

ДІЯЛЬНІСТЬ МАКСИМА КОВАЛЕВСЬКОГО ЩОДО УКРІПЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО МИРУ ТА СПІВРОБІТНИЦТВА (НА ПОЧАТКУ XX СТ.)

У статті проаналізовано діяльність відомого правознавця, соціолога, суспільного діяча Максима Ковалевського щодо набуття Державною думою Росії повноважень визначати основи зовнішньої політики держави. З'ясовано його роль у підвищенні статусу Міжнародного парламентського союзу, в об'єднанні російських та європейських парламентарів у справі укріплення міжнародного миру та співробітництва.

Ключові слова: М. М. Ковалевський, Державна дума Росії, зовнішня політика, міжнародний мир, Міжпарламентський союз.

Постановка проблеми. Забезпечення миру та міжнародної безпеки залишаються основною проблемою сучасності. Україна як член-засновник Організації Об'єднаних Націй, створеної для підтримки міжнародного миру і розвитку співробітництва у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального та гуманітарного характеру, неодноразово підкреслювала, що відкидає використання сили чи загрози силою як засіб вирішення міждержавних проблем. В умовах розвитку демократії зростає роль парламентів, як органів державної влади, до повноважень яких належить визначення засад зовнішньої політики. У даному контексті цікавим представляється досвід українського / російського парламентаризму початку XX ст. на прикладі діяльності депутата першої Державної думи Російської імперії від Харківської губернії Максима Максимовича Ковалевського (українця за походженням), видатного суспільно-політичного діяча, ученого-соціолога, правознавця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роль М. М. Ковалевського у налагодженні міжпарламентського співробітництва (в якості голови делегації російської Державної думи першого скликання на 14-й конференції Міжпарламентського союзу в Лондоні) з метою укріплення міжнародного миру висвітлюється в статтях дореволюційних авторів [1; 2], деяких сучасних, в основному російських дослідників [3; 4]. Проте до сьогодні відсутнє системне дослідження діяльності М. М. Ковалевського у справі укріплення миру та міжнародного співробітництва, що посилює інтерес до зазначеної теми.

Метою даної статті є аналіз діяльності М. М. Ковалевського як депутата першої Державної думи Російської імперії у справі укріплення міжнародного миру та співробітництва.

Виклад основного матеріалу. М. М. Ковалевський був обраний депутатом Державної Думи (нижньої палати парламенту) першого скликання 26 березня 1906 р. від Харківської губернії як кандидат Партії народної свободи (кадетів) від курії землевласників [5, ф. 523, оп. 1, спр. 413, арк. 22, 25, 26; 6, ф. 1072, т. 9, арк. 276, 279, 285, 295, 296, 304; 7, ф. 1327, оп. 1, 1 созыв, спр. 47, арк. 70; 8, с. 167]. У Думі він очолив фракцію демократичних реформ.

Протягом роботи в нижній палаті російського дореволюційного парламенту першого скликання М. М. Ковалевський постійно нагадував Думі про необхідність розглядати питання зовнішньої політики. Нарікаючи на те, що ані в тронній промові, ані в «Основних законах», ані в Установленнях про Державну думу та Державну раду не було жодного слова про участь представницьких палат в обговоренні питань зовнішньої політики, професор вирішив за необхідне включити в думський адрес (відповідь на промову імператора) декілька слів, які свідчили про депутатську готовність вважати й ці питання для себе не чужими [9, с. 73]. Він наполягав на внесенні доповнення, що відобразило б основні напрями зовнішньої політики: «Оновлена Росія, що побудувала своє життя на началах свободи й самовизначення як окремих осіб, так і цілих національних груп, збереже належне їй місце у ряді інших великих держав. До головної своєї турботи про незалежність і цілість Імперії... вона приєднає й піклування про збереження права та справедливості у відносинах всіх націй між собою і особливо в їх відносинах до слов'янства. Точка зору Думи (представництва всього народу) зводиться до бажання зберегти мир і добрі відносини з усіма державами» [10, стб. 220]. Проте Дума побоюючись, що зовнішня політика не є предметом її компетенції, не ухвалила поправку М. М. Ковалевського.

Хоча дореволюційний парламент Російської імперії був позбавлений можливостей визначати основи зовнішньої політики держави, своїми промовами М. М. Ковалевський сприяв формуванню уявлень депутатського корпусу про справжні повноваження Державної думи. Він не пропускав жодного випадку, щоб нагадати Думі, що країна живе не одним лише внутрішнім життям, але й життям міжнародним. Цікаво, що деякі депутати пов'язували подальшу діяльність М. М. Ковалевського з роботою в міністерстві закордонних справ. Так, коли палацовий комендант генерал Д. Ф. Трепов і міністр закордонних справ О. П. Ізвольський стали вести переговори з лідерами лібералів про створення коаліційного міністерства, коли виникли наполегливі чутки про можливість думського міністерства, селянський депутат А. Ф. Грабовецький представляв Ковалевського на посаді міністра закордонних справ: «Кому ж, як не Максиму Максимовичу з іноземцями возитися» [11, с. 224; 12, с. 115]. На відміну від депутатів, ані С. Ю. Вітте, ані представники кабінету І. Л. Горемікіна жодного разу не звернулися до М. М. Ковалевського з

пропозицією увійти до уряду, вважаючи його, мабуть, дуже непоступливою людиною.

Та все ж він представляв інтереси Росії на міжнародній арені як делегат російського парламенту на конференції Міжнародного парламентського союзу (міжпарламентської асоціації миру). Так, 6 червня 1906 року президенти британської та французької парламентських груп міжнародного третейського суду лорд Уердель і барон д'Естурнель де Констан в консультативному режимі запропонували російським політичним діячам утворити відповідну парламентську групу для участі в конференції Міжпарламентського союзу в Лондоні. Вони надіслали програму й список членів французької парламентської групи (450 осіб) міжнародного третейського суду, діяльність якої була спрямована на досягнення поступової заміни в міжнародних відносинах насильницьких засобів вирішення зіткнень правовими засобами. д'Естурнель де-Констан надіслав також листи М. М. Ковалевському та М. Я. Острогорському з проханням підтримати цю пропозицію, сподіваючись, що російський парламент буде мати своїх представників на 14-й конференції Міжпарламентського союзу в Лондоні, в липні 1906 р. [10, стб. 968, 969.]. Конституційна Європа рішуче визнала Думу представницькими зборами.

Слід зазначити, що Міжнародний парламентський союз для встановлення третейського розгляду між державами був створений у 1889 р., за ініціативи відомих пацифістів Рендала Кремера й Фредеріка Пассі, при діяльній участі Пилипа Стангопа (лорда Уерделя) й Леона Буржуа, 10 членів англійської палати общин і 30 депутатів французької палати. «Парламент миру», як його назвали 99 депутатів-учасників шести парламентів першої конференції в Парижі (1889 р.), було створено з метою встановлення третейського розгляду. Це було міжнародне об'єднання, ініційоване знизу, представниками різних верств суспільства, політичною елітою, а не керівниками держави. Міжпарламентський союз грав велику роль у миротворчих процесах, а значне число його діячів, у тому числі Ф. Пассі, Р. Кремер, його перший генеральний секретар А. Гоба, подальші голови О. Беєрнарт, Ф. Бюїссон були нагороджені Нобелівською премією миру, причому Ф. Пассі отримав першу з них у 1901 р. Діяльність цієї організації суттєво вплинула, зокрема, на активізацію міжнародної діяльності верховної влади Росії. Саме за ініціативи російського імператора Миколи II у Гаазі у 1899 та у 1907 рр. пройшли дві конференції миру. Після першої Гаазької конференції державам були спрощені умови звернення до третейського суду. Результатом роботи другої стало підписання Конвенції про мирне розв'язання міжнародних зіткнень. У 1905 р. на 13-й (Брюссельській) конференції Міжпарламентського союзу представник американської групи Річард Бартольд запропонував проект утворення міждержавної організації – конгресу націй з представників, обраних парламентами всіх народів [2, с. 144, 145, 147]. Спеціальна комісія, створена за даною пропозицією з семи видатних діячів Міжпарламентського союзу (представників чотирьох країн), визнала, що дана організація набуде характер та

функції справжнього міжнародного представництва, коли його члени будуть обиратися представниками виборних палат різних країн [2, с. 154–155]. Це питання мало бути розглянуто на 14-й конференції міжпарламентської асоціації миру.

М. М. Ковалевський знав, що Міжпарламентський союз мав статус неурядової організації. Як конституціоналіст, ліберал, прихильник встановлення в Росії громадянського суспільства він ініціював доручити комісії зі складання Наказу (так званій, комісії 19-ти, яку сам і очолював), виробити форму висловлення співчуття Думи інституту третейського розгляду в міжнародних справах [11, с. 224]. Професор указував на необхідність написання у відповідь заяви про наміри першодумців: «Було б важливе нам заявити про те, що ми не маємо наміру ухилятися від зовнішньої політики, що цікавить нашу вітчизну, і що ми маємо намір проводити начала права та справедливості у відношенні до всіх народів Європи й Америки» [10, стб. 969]. За рішенням Думи листа було передано до комісії 19-ти, де під керівництвом М. М. Ковалевського була складена заява, в якій наголошувалося, що пропозиція лорда Уерделя й барона д'Естурнеля де-Констана зустріла жвавий відгук серед парламентаріїв Росії; депутати запевняли, що вони не лише вітають ідею миру, ненавидять насильство у всіх його проявах, а й прагнуть проводити ідею права та справедливості у міжнародних відносинах [10, стб. 968–969; 5, ф. 927, 1910, оп.1, спр. 22, арк. 1–3]. За спогадами О. Васильєва, вже в другій половині червня утворилася російська парламентська група (так зване, товариство третейського розгляду) на чолі з М. Ковалевським, до якої записалася досить велика кількість представників всіх думських фракцій [2, с. 148].

Після цього, 30 червня 1906 р., депутатам Державної думи надійшла телеграма з привітаннями та офіційне запрошення на міжпарламентську конференцію в Лондоні від членів англійської палати общин і секретаря міжнародного комітету з вирішення суперечностей третейським судом (Р. Кремера): «326 членів найстарішого в світі парламенту вітають членів самого юного російського парламенту та сподіваються зустрітися з його представниками на міжпарламентській конференції, що відбудеться у Вестмінстерському палаці» [10, стб. 1853].

М. М. Ковалевський перший відгукнувся з думської кафедри на отриману телеграму з Лондона [11, с. 225], зазначивши, що потрібно послати текст з великою кількістю підписів приватним шляхом, а не від голови Думи: «Бажано, щоб від Державної Думи, точніше, від товариства третейського розгляду, яке виникло при парламенті, було відправлено певне число делегатів до Лондона, які б взяли участь у міжнародній конференції» [10, стб. 1854, 1858]. Діяльність М. М. Ковалевського високо оцінив депутат першої Думи О. В. Васильєв, який зазначав: «Майбутнім істинним представникам Росії перша Дума в засіданні 30 червня 1906 року залишила заповіт з'явитися знову ініціаторами здійснення цієї ідеї і разом із нею вічного Божия миру на землі» [2, с. 156].

У відповідь на офіційне запрошення англійських парламентарів, за пропозицією кадета В. Д. Набокова, на загальному засіданні Думи 3 липня 1906 р. була обрана депутація на 14-ту Лондонську конференцію Міжпарламентського союзу з шести осіб: М. М. Ковалевський, який отримав 304 виборчі записки, голова, Ф. І. Родічев (259), О. В. Васильєв (256), О. О. Свечин (246), М. Я. Острогорський (187), О. Ф. Аладьїн (158) [10, стб. 1941; 2, с. 148, 151; 1, с. 90, 91].

На жаль, делегатам від російського парламенту судилося бути присутніми лише на відкритті 14-ої конференції Міжпарламентського союзу та виступити з вітальною заявою. Вони приїхали до Лондона ввечері 9 липня 1906 р., дізнавшись про розпуск Державної Думи (8. 07. 1906 р.). Не знаючи всіх подробиць про наслідки цієї події, російські депутати сумнівалися щодо доцільності їхньої участі в роботі конференції міжпарламентської асоціації миру. Водночас, вони не хотіли поїхати з Лондона без пояснення причин. Тому прийняли рішення, що на початку засідання (10. 07. 1906 р.) М. М. Ковалевський зробить від їхнього імені відповідну заяву, текст якої складе з М. Я. Острогорським [2, с. 151; 9, с. 78].

Засідання 14-ої міжпарламентської конференції Міжнародного третейського суду відкрилося вітальними словами лорда Уерделя. Перший міністр Англії сер Генрі Кемпбелл-Баннерман також висловив симпатії до Державної думи й вітання делегатам самого юного парламенту, закінчивши свою промову словами: «Дума померла, хай живе Дума!» (*La Douma est morte; viva la Douma!*). У відповідь, після промови графа А. Аппонї (Угорщина), виступив М. М. Ковалевський [2, с. 153]. У заяві він зазначив, що російська парламентська делегація з'явилася «від імені російської нації...для того, щоб взяти участь у великій справі правди й справедливості», якій себе присвятили діячі Міжпарламентського союзу. Голова російської депутації підкреслив нерозривність прагнення свободи, правопорядку лише шляхами мирного розвитку та законності як в середині країни, так і в міжнародних відносинах. Він переконував присутніх, що російська парламентська делегація повертається до батьківщини «з непохитною рішучістю продовжувати велику боротьбу за правду, за нашу свободу й за мир всесвіту, відтепер нерозривні», чим викликав грандіозну овацію [1, с. 92]. Хоча делегати російського парламенту від участі в засіданні відмовилися, все ж прем'єр міністр Англії сер Генрі Кемпбелл-Баннерман вбачав у присутності російської делегації на конференції Міжпарламентського союзу «прекрасну привістку» для всього руху миру та майбутнього Європи. За пропозицією бельгійського сенатора, юриста Ла-Фонтена (голови Міжнародного бюро миру у 1907–1943 рр.), конференція визнала делегатів з Росії своїми повноправними членами [2, с. 152, 154; 1, с. 92, 93].

На жаль, основне положення в статуті Міжпарламентського союзу – про право кожного члену парламенту бути членом конференції – залишилося без змін після Лондонської конференції 1906 р. Водночас символізм присутності

російської думської делегації на 14-й конференції Міжпарламентського союзу полягав у тому, що її представники були обрані від повного складу парламенту, на відміну від більшості депутацій до даної організації, члени яких з власного почину цікавилися питаннями міжнародних відносин. Тож російська делегація надавала більш високого статусу самому Міжпарламентському союзу.

Завдяки наполегливості та активній діяльності М. М. Ковалевського, депутатами першої Державної думи була покладена традиція участі російських / українських парламентських делегацій у роботі конференцій міжпарламентської асоціації миру. Цікаво зазначити, що серед депутацій дореволюційної Державної думи було два представники від українських губерній: Харківської (М. М. Ковалевський) та Чернігівської (О. О. Свечин). Традиція, започаткована М. Ковалевським на поч. ХХ ст., відновилася в перший період незалежності України. У вересні 1999 р., за рішенням Верховної Ради України, була створена Національна парламентська група України (у складі всього українського парламенту) з метою вступу до Міжпарламентського союзу та подальшої участі в його роботі. Кабінет Міністрів України мав забезпечити членський внесок Верховної Ради України до бюджету Міжпарламентського союзу в сумі 53 тис. 700 швейцарських франків [13]. З того часу до сьогодні Національна група України бере участь у конференціях Міжпарламентського союзу, у тому числі у 127-ій Асамблеї Міжпарламентського союзу на тему «Охорона різнобарв'я для захисту миру в сьогоднішньому глобальному світі», яка відбулася 21–26 жовтня 2012 р. у Квебеку (Канада).

З 1914 р. Максим Максимович Ковалевський став головою Російського (Петербурзького) відділення Міжнародного товариства «Мир» [3, с. 256; 4, с. 607; 14]. Вчений був принциповим ворогом війни та прихильником виключно мирних шляхів розв'язання різнобічних міжнародних конфліктів. За запрошенням англійського уряду М. Ковалевський був членом Верховного Трибуналу для вирішення спорів між США та Канадою [15, с. 52]. Перебуваючи на лікуванні в Карлсбаді у 1914 р., з початком війни був затриманий в якості заручника. Такий поворот подій у міжнародних відносинах став для нього важким ударом. Звичайних дипломатичних заходів було недостатньо для його звільнення. За нього клопотали законодавчі установи, міжнародна спільнота і трохи не довелося повернути до цієї справи іспанського короля, президента США Вільсона і навіть потурбувати Папу Римського. Але австрійці наполегливо його не випускали. Лише через 7 місяців вдалося його звільнити: в лютому 1915 р. професор отримав свободу.

Повернувшись (через Румунію) до Росії, Максим Ковалевський підтримав заклик М. Горького, О. І. Купріна до російської інтелігенції присвятити свої сили служінню «загальноросійської свободи, без відмінностей партій і напрямків». Він визначав Першу світову війну як імперіалістичну з боку усіх держав, що воювали, підкреслював, що вона «не викликана необхідністю», їй «можна було запобігти шляхом мирного улагоджування спірних питань» [3, с. 256].

Висновки з даного дослідження. Таким чином, парламентська діяльність М. М. Ковалевського сприяла формуванню уявлень дореволюційних депутатів про повноваження Державної думи Російської імперії щодо визначення основ зовнішньої політики держави. Завдяки його зусиллям, авторитету й керівництву російською думською делегацією на 14-й конференції міжпарламентської асоціації миру в Лондоні було підвищено статус Міжпарламентського союзу, об'єднано зусилля російських та європейських парламентарів у справі укріплення міжнародного миру та співробітництва. Без перебільшення можна вважати Максима Ковалевського засновником традиції участі українських парламентських делегацій у конференціях Міжнародного парламентського союзу, і навіть провісником європейської інтеграції.

Список літератури: 1. *Депутаты Государственной Думы в Лондоне* // Семенюта П. П. Первая Государственная Дума. Ее жизнь и смерть: в очерках и картинах / П. П. Семенюта. – СПб., 1907. – С. 90 – 94. 2. *Васильев А.* Идея парламента мира и Первая Государственная Дума / А. Васильев // К 10-летию Первой Государственной Думы 27.04. 1906 – 27.04. 1916 : Сб. ст. переводимцев : Н. А. Бородин, Л. М. Брамсона, А. Н. Букейханова, А. В. Васильева и др. – Пг., 1917. – С. 144 – 156. 3. *Хайлова Н.* Ковалевский М. М. / Н. Хайлова // Политические партии России к. XIX – первая треть XX в. – М., 1996. – С. 255 – 256. 4. *Шевырин В. М.* Ковалевский Максим Максимович / В. М. Шевырин // Отечественная история : энциклопедия : в 5 т. – Т. 2. Д – К / Редкол. В.Л. Янин (гл. ред.) и др. – М., 1996. – С. 607 – 608. 5. *Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).* 6. *Российская национальная библиотека (РНБ).* Отдел рукописей. 7. *Российский государственный исторический архив (РГИА).* 8. *Сичова В. В.* Першодумці від Харківської губернії / В. В. Сичова // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – № 526. – Сер. Історія. – Вип. 33. – С. 166 – 176. 9. *Ковалевский М. М.* Моя жизнь (Из воспоминаний М. М. Ковалевского) М. М. Ковалевский // История СССР. – 1969. – № 4. – С. 62 – 79. 10. *Государственная Дума России.* Стенографические отчеты. Созыв первый. Сессия первая. – СПб., 1906. 11. *Кузьмин-Караваев В. М.* М. М. Ковалевский в первой государственной Думе / В. Кузьмин-Караваев // К 10-летию 1-й Государственной Думы. 27 апреля 1906 – 27 апреля 1916. : сб. ст. переводимцев. – Пг., 1917. – С. 221–226. 12. *Извольский А. П.* Воспоминания ; пер. с англ. А. Сперанского / А. П. Извольский. – М., 1989. – 192 с. – Серия : Из истории дипломатии. 13. *Постанова Верховної Ради України* «Про створення Національної парламентської групи України з метою вступу до Міжпарламентського Союзу та подальшої участі в його роботі // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – N 45. - Ст. 402. 14. *Усенко І. Б.* Ковалевський Максим Максимович / І. Б. Усенко // Енциклопедія історії України. – Т. 4 : Ка - Ком / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут – К., 2007. – С. 377. 15. *Ніколаєнко Н. В.* Лібералізм як властивість особистості М. М. Ковалевського та її значення для розбудови сучасної української державності / Н. В. Ніколаєнко // Право і суспільство : наук. журнал. – № 5/2010. – С. 50–54.

Надійшла до редколегії 01.11.2012

УДК 94(47).083 : 328.183 : 342.53

Діяльність Максима Ковалевського щодо укріплення міжнародного миру та співробітництва (на початку XX ст.) / В. В. Сичова, професор кафедри соціальної і гуманітарної політики ХарРІ НАДУ при Президентові України // Вісник НТУ «ХП».

Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2012. - № 65 (971). – С. 74-81. Бібліогр. : 15 назв.

В статье проанализирована деятельность известного правоведа, социолога, общественного деятеля М. М. Ковалевского относительно приобретения Государственной думой России полномочий определять основы внешней политики государства. Выяснена его роль в повышении статуса Международного парламентского союза, в объединении российских и европейских парламентариев в деле укрепления международного мира и сотрудничества.

Ключевые слова: М. М. Ковалевский, Государственная дума России, внешняя политика, международный мир, Межпарламентский союз.

The article presents the analysis of the activity of the known legist, sociologist, social activist of Maksim M. Kovalevskiy in relation to acquisition by State Duma of Russia authority to determine the bases of foreign policy of the state. It is made clear his role in the rise of status of the Inter-Parliamentary Union, in the consolidation of the Russian and European members of parliament on affair of strengthening of international peace and cooperation.

Keywords: M. Kovalevskiy, State Duma of Russia, foreign policy, international peace, Inter-Parliamentary Union.